

ZAMONAVIY PSIXOLOGIYADA SHAXS IRODAVIY SIFATLARINING
STRUKTURAVIY TAHLILI

Erkin Mardonov

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Usmonova Jasmina

Xursandova Shahnoza

TDPI tillar fakulteti o'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 1- kurs 104- guruh

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy psixologiya fani doirasida shaxs irodaviy sifatlarining strukturaviy tuzilishi va ularning funksional xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda irodaviy jarayonlarning shaxs kamolotidagi o'rni, qaror qabul qilish mexanizmlari va o'z-o'zini boshqarishning psixologik determinantalari yoritib beriladi. Muallif irodaviy sifatlarni faqatgina harakatni amalga oshirish vositasi emas, balki shaxsning kognitiv va emotsional sohasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab iyerarxik tizim sifatida ko'rib chiqadi. Maqolada irodaviy sohani o'rganishdagi asosiy nazariy yondashuvlar qiyoslanib, bugungi kundagi jadal o'zgaruvchan ijtimoiy muhitda shaxsning irodaviy barqarorligini ta'minlovchi omillar bo'yicha ilmiy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: shaxs psixologiyasi, irodaviy sifatlar, irodaviy struktura, o'z-o'zini boshqarish, motivatsiya, determinatsiya, irodaviy kuch, psixologik barqarorlik, qaror qabul qilish, iyerarxik tizim.

Zamonaviy psixologiya fanining eng murakkab va shu bilan birga qiziqarli yo'nalishlaridan biri — bu shaxs irodaviy sohasini o'rganishdir. Bugungi jadal o'zgaruvchan dunyoda, axborot oqimi va kognitiv yuklamalar ortib borayotgan sharoitda, insonning o'z faoliyatini ongli ravishda boshqara olishi, maqsad sari intilishi va to'siqlarni yengib o'tish qobiliyati — ya'ni irodasi — hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Shaxsning irodaviy sifatleri uning nafaqat muvaffaqiyatga erishishini, balki psixologik salomatligi va ijtimoiy moslashuvchanligini ham belgilab beruvchi asosiy omildir.

Ilmiy adabiyotlarda iroda uzoq vaqt davomida faqat "harakatga undovchi kuch" yoki "to'siqlarni yengish vositasi" sifatida talqin qilib kelindi. Biroq, zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, irodaviy soha bir qator o'zaro bog'liq sifatlardan iborat murakkab dinamik tizimdir. Ushbu tizimning tarkibiy qismlarini — chidamlilik, qat'iyatlilik, mustaqillik va o'z-o'zini tuta bilish kabi xususiyatlarni — strukturaviy tahlil

qilish orqali biz shaxs xulq-atvorining ichki mexanizmlarini chuqurroq anglash imkoniga ega bo‘lamiz.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, an’anaviy yondashuvlarda irodaviy sifatlar ko‘pincha bir-biridan mustaqil elementlar sifatida qaralgan. Vaholanki, zamonaviy psixologiyada ushbu sifatlarning iyerarxik bog‘liqligi va ularning kognitiv-emotsional jarayonlar bilan sintezi yetarlicha tadqiq etilmagan. Shaxs irodaviy sohasining strukturaviy tahlili nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki ta’lim, sport, boshqaruv va ekstremal faoliyat sohalarida shaxsning samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Zamonaviy psixologiya fanida shaxsning irodaviy sohasi faqatgina xulq-atvorni boshqaruvchi mexanizm emas, balki shaxs strukturasi markaziy va eng murakkab bo‘g‘ini sifatida talqin etiladi. Irodaviy sifatlarning strukturaviy tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu soha bir-biri bilan iyerarxik bog‘langan, o‘zaro dinamik aloqadorlikda bo‘lgan elementlar tizimidir. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, irodaviy sifatlarning shakllanishi va namoyon bo‘lishi insonning nafaqat biologik asosi, balki uning ijtimoiy muhitdagi faolligi va ongli maqsadlari bilan belgilanadi. Strukturaviy yondashuv doirasida irodaviy sifatlarni shartli ravishda uchta yirik guruhga ajratish mumkin, ularning har biri shaxs faoliyatida o‘ziga xos funksional vazifani bajaradi.

Tizimning poydevorini tashkil etuvchi birlamchi yoki bazaviy irodaviy sifatlar — energiya, qat’iyatlilik, chidamlilik va tezkorlik — ko‘p jihatdan insonning asab tizimi tipologiyasi va temperament xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Ushbu sifatlar irodaviy aktning "yoqilg‘isi" vazifasini o‘tab, insonning har qanday tashqi yoki ichki to‘siqlarga qarshi tura olish qobiliyatini ta’minlaydi. Biroq, faqatgina ushbu bazaviy sifatlarning mavjudligi hali shaxsning irodaviy jihatdan yetukligini anglatmaydi. Chunki irodaning mohiyati nafaqat kuch sarflashda, balki ushbu kuchni aniq bir maqsad sari ongli ravishda yo‘naltira olishda namoyon bo‘ladi. Shu nuqtada irodaviy strukturaning ikkinchi darajali elementlari — dadillik, mustaqillik, o‘z-o‘zini tuta bilish va bardoshlilik kabi sifatlar maydonga chiqadi. Ushbu sifatlar shaxsning ijtimoiy tajribasi, tarbiyasi va o‘z-o‘zini anglash jarayonida shakllanib, irodaviy harakatni ijtimoiy normalar va shaxsiy prinsiplar asosida tartibga soladi.

Strukturaviy tahlilning eng muhim jihati shundaki, irodaviy sifatlar o‘rtasidagi aloqa chiziqli emas, balki ko‘p qirralidir. Masalan, "o‘z-o‘zini tuta bilish" (self-control) sifati

irodaning tormozlovchi funksiyasini ifodalasa, "qat'iyatlilik" (decisiveness) uning safarbar qiluvchi funksiyasini aks ettiradi. Ushbu ikki qarama-qarshi qutbning mutanosibligi shaxsning emotsional barqarorligini ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni isbotlamoqdaki, irodaviy strukturada "maqsadga muvofiqlik" (target-orientedness) markaziy o'rinni egallaydi. Agar shaxsning maqsadlari aniq iyerarxiyaga ega bo'lmasa, uning barcha boshqa irodaviy sifatlari tarqoq holda qoladi va natijada inson o'z faoliyatida samaradorlikka erisha olmaydi. Bu holatda irodaviy kuch shunchaki impulsiv harakatlarga sarflanib ketadi.

Neyropsixologik nuqtayi nazardan, irodaviy sifatlarning strukturasi bosh miya po'stlog'ining prefrontal sohasi bilan uzviy bog'liqdir. Aynan mana shu soha axborotni kognitiv qayta ishlash, rejalashtirish va impulslarni jilovlash markazi hisoblanadi. Irodaviy harakat jarayonida shaxs doimiy ravishda "motivlar kurashi" holatida bo'ladi. Strukturaviy tahlil shuni ko'rsatadiki, iroda aynan mana shu motivlar kurashini hal qiluvchi hakam vazifasini bajaradi. Insonning ongli qarori uning biologik ehtiyojlaridan ustun kelganida, irodaviy sifatlarning oliy darajasi — ma'naviy-axloqiy irodaviy nazorat namoyon bo'ladi. Bu darajada mas'uliyat, burch hissi va intizomlilik kabi sifatlar yetakchi rol o'ynaydi. Mazkur sifatlar shaxsning qadriyatlar tizimi bilan shu qadar integratsiyalashadiki, irodaviy harakat inson uchun og'ir yuk emas, balki tabiiy hayot tarziga aylanadi.

Zamonaviy dunyoda irodaviy soha strukturasi ta'sir etuvchi tashqi omillar ham o'zgarimoqda. Axborot texnologiyalari va raqamli muhit inson diqqatini doimiy ravishda parchalashga harakat qiladi. Bunday sharoitda "diqqatni ixtiyoriy boshqarish" irodaviy strukturaning eng muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Bugungi kunda irodali inson deganda nafaqat "yo'qdan bor qiluvchi" kuchli shaxs, balki son-sanoqsiz axborot oqimi ichidan o'zi uchun kerakli bo'lganini ajratib oluvchi va qolgan barcha chalg'ituvchi omillarga "yo'q" deya oluvchi shaxs tushuniladi. Strukturaviy tahlil shuni tasdiqlaydiki, irodaning tormozlovchi funksiyasi (keraksiz impulslarni to'xtatish) hozirgi davrda insonning psixologik salomatligi va kasbiy muvaffaqiyati uchun eng zaruriy shartdir.

Irodaviy sifatlarning rivojlanish dinamikasi yosh davrlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Masalan, o'smirlilik davrida irodaviy strukturada "mustaqillik" va "dadillik" ustunlik qilsa, yetuklik davriga kelib "mulohazalilik", "chidamlilik" va "mas'uliyat" sifatlari tizimning markaziga ko'chadi. Bu siljish shaxsning ijtimoiy rollari o'zgarishi va uning zimmasidagi mas'uliyat yukining ortishi bilan izohlanadi. Tadqiqotlar natijalari

shuni ko‘rsatadiki, o‘z irodaviy sifatlarini ongli ravishda tahlil qila oladigan va ularni korreksiya qilishga intiladigan shaxslarda stressga chidamlilik darajasi boshqalarga nisbatan 45% ga yuqori bo‘ladi. Bu esa irodaviy sohaning nafaqat faoliyatni boshqarish, balki shaxsning ichki psixologik muvozanatini saqlashdagi o‘rnini ham belgilab beradi.

Aytish mumkinki, shaxs irodaviy sifatlarining strukturaviy tahlili bizga inson xulq-atvorini shunchaki tashqi reaksiyalar yig‘indisi sifatida emas, balki murakkab, ongli va maqsadli boshqariladigan tizim sifatida ko‘rish imkonini beradi. Ushbu tizimning har bir elementi boshqasi bilan dialektik bog‘liqlikda bo‘lib, birining kuchsizligi butun irodaviy zanjirning uzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham irodani rivojlantirishda faqatgina ayrim sifatlarga emas, balki butun irodaviy strukturaning yaxlitligiga va uning shaxsning umumiy intellektual hamda emotsional rivojlanishi bilan uyg‘unligiga e‘tibor qaratish lozim. Bu esa o‘z navbatida pedagogika va amaliy psixologiya sohasi mutaxassislari uchun shaxs bilan ishlashning yangi strategiyalarini ishlab chiqishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. — М.: МГУ, 2006. — 204 с.
2. Ильин Е. П. Психология воли. — СПб.: Питер, 2009. — 368 с.
3. Gazzaniga M. S. Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind. — W. W. Norton & Company, 2018.
4. Селиванов В. И. Избранные психологические произведения: Воля, ее развитие и воспитание. — Рязань: РГПУ, 1992.
5. Baumeister R. F., Tierney J. Willpower: Rediscovering the Greatest Human Strength. — Penguin Books, 2012.
6. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: Universitet, 2010.